

DIJALEKATSKA SLIKA HRVATSKOSRPSKOGA JEZIČNOG PROSTORA

(*In memoriam prof. Mati Hrasti*)

DALIBOR BROZOVIĆ

Dijalekatsku kartu ukupnog područja jednoga jezika ili samo kojega njegova dijela zamišljamo obično kao mozaik više-manje ravnomjerno raspoređenih ploha nepravilna oblika, bez izrazitih razlika u veličini. Stanovita odstupanja od te slike, kojih će, naravno, biti na terenu svakoga jezika, mogu se relativno lako objasniti pojedinim geofizičkim osobinama samoga terena (veliki planinski lanci, otočna izoliranost, vrlo široke rijeke) ili povijesnim uvjetima (važnije političke granice u prošlosti, osobito one što su postojale u doba kritično za oblikovanje dijalekata kojega jezika). Obično se još može pretpostaviti i jedna manja razlika u općoj tendenciji oblikovanja granica: u središnjim oblastima granice će tendirati prema zaokruženim oblicima, tj. približavat će se nepravilnim krugovima ili kvadratima, a na periferiji, prema drugim jezicima, srodnim ili nesrodnima, plohe će tendirati prema nešto izduženijim oblicima, tj. nepravilnim elipsama ili pravokutnicima, s time da se duže granice dijalekata poklapaju s jezičnom granicom.

To bi bio »normalan« izgled prosječne dijalekatske karte jednoga jezika. Plohe na njoj predstavljaju dijalekte, koje shvaćamo kao terenske jezične jedinice sastavljene od većega broja konkretnih mjesnih govora, s određenom količinom važnijih zajedničkih osobina što ih možemo smatrati tipljčnima za taj dijalekt. Možemo malo pojednostavljeno reći da dijalekt sačinjavaju mjesni govori koji posjeduju većinu njegovih tipičnih osobina, pa ako pretpostavimo da je takvih crta, recimo, 100, onda doduše ni u jednom mjesnom govoru neće biti zastupane sve. svih sto, ali ni u jednom ih neće biti ni manje od 50. Ostatak osobina bit će sasvim lokalne inovacije ili arhaizmi što obuhvaćaju samo pojedini govor ili koju užu skupinu govora,¹ ili će se raditi, osobito u graničnim pojasi-

¹ Takve crte u »ostatku« mogu biti inače nazočne još u kojem udaljenom dijalektu pa da se radi o podudarnim arhaizmima ili o rezultatima slučajno paralelnog razvitka. Npr. skupina čr- čuva se u štokavštini samo u dvjema vrlo malenim zonama u okviru slavonskoga i zetskog dijalekta. Očito je da se to ne može uzimati u obzir pri klasificiranju dijalekata. Isti

o osobinama tipičnima za susjedni dijalekt, ili ćemo imati, također u graničnom pojasu, pojedine mlađe inovacije s obiju strana granice, ali netipične ni za jedan od dijalekata koje ta granica dijeli.² Drugim riječima, dijalekti su samo apstrakcije, a realne su samo izoglose i njihove kombinacije u konkretnim mjesnim govorima, koje su kombinacije, naravno, u svakom pojedinom slučaju drugačije. No i dijalekti su ipak stanovita realnost naprosto zato što pravci izoglosa nikada ne predstavljaju ravnomjerno raspoređene mreže, nego se bar djelomično grupiraju u snopove izoglosa, razrjeđuju se i zgušnjavaju.³ To je, naravno, u vezi s činjenicom da teren jednog dijalekata najčešće odgovara kakvoj regiji s određenom geofizičkom i ekonomskom fizionomijom, što onda opet uvjetuje ili je u prošlosti uvjetovalo tendenciju da se i granice administrativnih jedinica utvrde više-manje u skladu s tom realnosti. Razumljivo je dakle da će i ljudski kolektiv što govori danim dijalektom imati zbog svih tih okolnosti stanovite zajedničke subnacionalne regionalne socioetničke značajke — ukoliko unutar same regije ne postoji oštra konfesionalna suprotnost ili izrazita ekonomska podjela pučanstva po subregijama (npr. pretežno ribarsko-pomorska naselja s jedne i pretežno stočarska s druge strane, sve u istoj regiji).

Samo jedan pogled na dijalektološku kartu hrvatskosrpskog jezika dovoljan je da uvidimo kako se ona u znatnoj mjeri i to bitno razlikuje od prosječne slike kakvu smo prethodno opisali, a osim toga, ni sami unutarnji odnosi među hrvatskosrpskim dijalektima ne nalikuju mnogo prosječnom tipu dijalekatskih odnosa. Pokušajmo sada ustanoviti u čemu su specifične crte na hrvatskosrpskoj dijalekatskoj karti i u samim dijalektima koje ona predodčuje.

Uzmimo prije svega broj dijalekata. Prema koncepciji koju zastupam,⁴ na području hrvatskosrpskog jezika nalaze se 23 dija-

---

stav vrijedi i za tipične crte, nećemo npr. svrstati zajedno neke kajkavske i neke torlačke govore u kojima se, jedinicima na hs. području, razvilo mješanje infinitivne i prezentne osnove u glagola tipa *-ovati, -ujem*. Tu se radi o nezavisnom analogijskom razvoju i slučajnom podudaranju.

² Npr. u nekim zagorskim i štajerskim govorima uz granicu naći ćemo mlađe inovacije nepoznate u obadva zaleđima. Sličnih pojava ima u prizrensko-južnomoravskim torlačkim i istočnim sjeveromakedonskim govorima (osobito u vranjanskom pojasu).

³ Pri savršeno »naravnom« razvitku, bez ikakva utjecaja bilo kakvih izvanjezičnih činilaca, ne bi bila moguća čak ni »mreža«, jer i ona predstavlja stanovitu pravilnost pravaca.

⁴ Iznio sam je u sljedećim radovima: a. »O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad), III/1960, str. 68—88 (širi rezime u *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, LX/1963, *Prace językoznawcze*, zes. 5, str.

lekta, a ni drugi hrvatski i srpski dijalektolozi što dijele slična shvaćanja, neće preferirati osjetno veću ili manju brojku, dapače, i kad transponiramo terminologiju konzervativnijih istraživača, dobit ćemo i opet približno sličan broj. Zato možemo praktički operirati brojem od dvadeset i tri hrvatskosrpska dijalekta, bez rizika da nas kakva nova usavršena klasifikacija u znatnijoj mjeri opovrgne. No ono što je važno jest neslaganje tog broja s onim što bismo očekivali uzimajući u obzir veličinu hrvatskosrpskoga jezičnog prostora, njegovu planinsku i obalsku razvedenost i dugotrajne oštre političke granice u njegovoj prošlosti: veći dio tog prostora predstavlja jednu od najizrazitijih planinskih zona na našem kontinentu, jadranska je obala sa svojim otocima uz norvešku i grčku svakako najrazvedenija u Evropi, hrvatskosrpskim područjem protječe i Dunav, druga po veličini evropska rijeka, a osim toga, to su područje sjekle i granične linije najvažnijih dominacionih sfera evropske povijesti: Rim — Bizant, Otomansko carstvo — kršćanska Evropa, i sl. I na koncu, vjerojatno se na području nijednoga drugog evropskog jezika ne susreće toliko tipova materijalne civilizacije kao upravo na hrvatskosrpskome: mediteranski, panonski, alpski (osim što zahvaća krajnji sjeverozapad, importiran je i dublje u unutrašnjost), dinarski, balkanski, uz još orijentalni kao importiran superstratni.⁵ Uzevši dakle u obzir da hrvatskosrpski jezik pripada srednje-većima u Evropi, i dodavši uz to još sve navedene osobite okolnosti, očekivali bismo na njegovu području četrdesetak-pedesetak dijalekata.

Druga je neočekivana crta hrvatskosrpske dijalekatske karte neobično velik raspon razlika u veličini između pojedinih dijalekata. Štokavski su dijalekti nerazmjerno mnogo veći od kajkavskog i čakavskog prosjeka, torlački su negdje po sredini, ali se po svojoj površini sami međusobno veoma razlikuju, kao što su također velike, uostalom, i međusobne razlike između pojedinih kajkavskih

383—385, skraćena verzija »O kriterijach strukturalnyh i genetycznych w klasyfikacji dialektow chorwackoserbjskich«, *Biuletyn Polskiego towarzystwa językoznawczego*, XXII/1963, str. 175—191), b. »O aktualnim znanstvenim i nastavnim problemima hrvatskosrpske dijalektologije, osobito u klasifikaciji dijalekata«, *Jezičnik*, XI/1963—64, br. 2, str. 53—60 (Referat na IV kongresu jugoslavenskih slavista, Ohrid 1963), c. »Kajkavsko narječje«, u knjizi Stj. Babića *Jezičnik*, Zagreb, Panorama, 1965 (Školski leksikon), str. 118—125, d. »Štokavsko narječje«, *ibidem*, str. 265—273, e. »Torlačko narječje«, *ibidem*, str. 278—281.

⁵ Ako i ujediniimo alpski i panonski tip u srednjoevropski, još uvijek je raznolikost iznad svakog prosjeka ne samo na našem kontinentu. Mnogi civilizacije utječu prvenstveno na dijalekatski leksik i frazeologiju, a onda posredno na fonemski inventar, distribuciona fonološka pravila i na sintaksu. Razumljivo se da ti momenti nemaju nikakve ozbiljnije genetske vrijednosti, ali tipološki su izvanredno važni i bitno utječu na opću fizionomiju dijalekta.

i pojedinih čakavskih dijalekata. U samoj pak štokavštini tri tzv. novoštokavska dijalekata zauzimaju neusporedivo veći prostor od četiriju nenovoštokavskih, a i među samim novoštokavskima istočnohercegovački dijalekt nadmašuje preostala dva uzeta zajedno.

Daljnju ćemo specifičnost naći u formama ploha na hrvatskosrpskoj dijalekatskoj karti. Ima nekoliko dijalekata s izrazito izduženim oblikom, a da za to nema ili nema dovoljno opravdanja u konfiguraciji tla ili u važnijim političkim granicama iz prošlosti. Na karti se vidi da čak imamo i izduženih ploha zavinutih u luku. No najinteresantnije je da je gotovo polovica hrvatskosrpskih dijalekata teritorijalno nekompaktna (apstrahirajući, naravno, govore na otocima — tu se radi samo o fizičkom diskontinuitetu). Pojedini dijalekti imaju i svoje oaze izvan kompaktnog hrvatskosrpskoga jezičnog područja,⁶ ali specifičnost je naših dijalekata upravo njihova nevjerojatna ispremiješanost na samom vlastitom jezičnom području. Najveći dijalekt, istočnohercegovački (ili mlađi ijekavski⁷), i sastoji se od dviju polovica što se nigdje međusobno ne dotiču, s time da je i sama zapadna polovica fantastično nepravilna oblika, a osim toga, taj dijalekt posjeduje i velik broj manjih ili većih razbacanih oaza, nepovezanih ni s jednom od »glavnina«. Zapadni bosanskohercegovački (ili ikavski štokavski) dijalekt i sastoji se zapravo samo od većih i manjih nepovezanih ploha: nekoliko u zapadnoj Bosni, u Lici, jedna veća na sjeverozapadu Bačke, mala oaza u pokrajini Molise u Italiji, male oaze u Slavoniji i u zapadnoj Srbiji, i samo na pograničju Bosne, Hercegovine i Dalmacije imamo jednu veliku plohu, ali kad pogledamo osobine govora što je sačinjavaju, tj. usporedimo južne i sjeverne govore zapadne Hercegovine, dalmatinske govore (Makarskog primorja, imotsko-sinjske krajine i područja zapadno od Cetine) i konačno govore Rame i susjedne bosanske govore, vidimo da je i ta velika ploha vrlo heterogena i da današnji raspored govora što je sačinjavaju, ne može biti prvobitan. Uzmimo još i primjer najvećeg i naitipičnijega čakavskog dijalekata, srednjočakavskoga (ili ikavsko-ekavskoga), kojemu su govori razasuti po Kvarneru, Gorskom kotaru. Lici, Pokuplju, otočkom dijelu sjeverne Dalmacije, po Istri, Žumberku, južnoj Mađarskoj i po Gradišću (u Austriji i u susjednim mađarskim, slovačkim i češkim krajevima), uglavnom sve bez ikakva ili bar bez širega teritorijalnog dodira. Drugačiji je opet primjer

⁶ Ne misli se na pogranične dijalekte, bez obzira da li su samo produžetak kompaktnoga starosjedilačkog teritorija ili se radi o iseljeničkim govorima.

⁷ Naša je dijalektološka terminologija i nomenklatura vrlo neuredna, usp. radove ovdje u op. 4 i komentar uz dijalektološke karte priložene ovomu radu.

južnočakavskog (ili ikavskog čakavskog) dijalekta. On obuhvaća slabo povezane čakavske relikte uz samu obalu, gotovo od ušća Zrmanje do ušća Cetine, i otočke govore od Pašmana do Korčule, uz još zapadni dio poluotoka Pelješca, dakle praktički cio čakavski istok izuzev Lastovo, ali pripadaju mu ujedno i najsjeverozapadniji čakavski govori, tj. sam krajnji sjeverozapad hrvatskog dijela Istre!⁸

Prema svemu iznesenome, izvanjska specifičnost dijalekatske slike hrvatskosrpskog jezičnog područja sastojala bi se od ovih crta: neobično malen broj dijalekata, za približno polovicu manji od očekivanoga, zatim neuobičajeno znatne razlike u veličini pojedinih dijalekata, pa u većini primjera nepravilan oblik njihovih ploha i, konačno, teritorijalna nepovezanost područja što pripadaju istomu dijalektu. No od tih izvanjskih osobitosti još su izrazitije neke unutarnje specifičnosti međusobnih odnosa hrvatskosrpskih dijalekata. Na našem jezičnom području često nalazimo onako oštre dijalekatske granice o kakvima su stariji dijalektolozi uvijek sanjali, s intenzivnim, jasnim i gustim snopovima izoglosa, a dijalektologizma je već odavno jasno da takve »idealne« dijalekatske međe nisu normalnom jezičnom pojavom. Druga je takva specifičnost ekstremno velika razlika u stupnju dijalekatske diferencijacije pojedinih područja: u nekim manjim, osobito planinskim i otočkim zonama imamo izrazitu i intenzivnu rasparceliziranost mjesnih govora, u skladu s onime što bismo i očekivali, ali imamo i neobično velika područja, ne samo ravničarska nego i planinska, na kojima je diferencijacija nevjerovatno slaba, osobito što se tiče strukturnih osobina, pa često ni prolazeći stotine kilometara ne nalazimo nijedne ozbiljnije strukturalne razlike.⁹ Tu je očito moralo doći do tzv. dijalekatske nivelacije, ali na drugim ćemo terenima naći i dijalekatske tipove samo prividno, na prvi pogled normalnoga prelaznog karaktera, ali već iole konkretniji pristup odmah pokazuje da se radi o tzv. kristalizaciji mehaničke mješavine posve heterogenih dijalekatskih elemenata.

Uspoređujući hrvatskosrpske dijalekte ustanovljavamo još dva i na slavenskom i na evropskom planu posve iznimna niza činjenica. Hrvatskosrpsko jezično područje sijeku neke veoma stare izoglose koje na slavenskom sjeveru figuriraju kao diskriminante najviše komparativnog jezičnog ranga, a s hrvatskosrpskog su staništa dakle na dijalekatskom nivou, npr. u morfologiji -ojo ~

⁸ I u oaznim su govorima zastupani južnočakavski (južno Gradišće). Vidi ovdje kartu čakavskog narječja.

⁹ Zaobilazeći s juga istočnobosanski dijalekt možemo tako ići od Like do Bačke, prolazeći preko terena tñiju novoštokavskih dijalekata, a da ne zapazimo bitnih razlika ne samo između susjednih govora (što je i inače normalno) nego ni između krajnjih točaka!

-ŕ u a-deklinaciji, ili u fonetici *jedъnъ ~ jedinъ* (na desęte). Isto je tako nejedinstvenost oblika za »quid« (refleksi od *kvъ, ĉbъ i ĉbto*) jedini takav sluĉaj u slavenskom svijetu.¹⁰ S druge strane, mnoge strukturne razlike meĊu hrvatskosrpskim dijalektima premašuju sve suprotnosti što se na našem kontinentu mogu naći u okvirima pojedinaĉnih jezika, npr. raspon u inventaru padeških i vremenskih kategorija, ili razlike u inventaru i distribuciji prozodijskih osobina (ukljuĉujući tu i vokalsku kvantitetu).¹¹

Izuzev samo posljednja dva niza osobitosti, sve se ostale specifiĉne dijalekatske crte hrvatskosrpskoga jeziĉnog podruĉja najĉešće objašnjavaju silnim migracijama nakon turske invazije na podruĉje hrvatskosrpskog jezika. Te se migracije po svojoj učestalosti i intenzitetu ne mogu usporediti ni s ĉim što je poznato u historiji evropskih jezika u novom vijeku, a osim toga, za razliku od migracija (i još ĉešće kolonizacija) u kojima su sudjelovali pripadnici drugih jezika, najviše je migracionih kretanja bilo unutar samog hrvatskosrpskog terena, s jednog podruĉja na drugo, iako je bilo i priliĉno mnogo iseljavanja na terene susjednih jezika, pa i na terene susjeda naših susjeda (Austrija, Ĉeška, Slovaĉka, Ukrajina, Turska).

Seobama se zaista i moţe objasniti najveći dio specifiĉnosti hrvatskosrpske dijalekatske slike i odnosa meĊu dijalektima koje ona predoĉuje. Tako je posve sigurno da su u toku migracija neki hrvatskosrpski dijalekti naprosto nestali: u originalnom staništu ostalo je premalo njihovih pripadnika da ih doseljenici, došli na mjesto odseljenih, ne bi asimilirali, a odseljeni se nisu uspjeli oĉuvati u svojim novim naseljima, bilo zato što su podlegli asimilaciji jer su se naseljavali raspršeno, nekompaktno, ili su se u seobama pomiješali s mnogobrojnijim izbjeglicama iz drugih krajeva. Zato danas ima manje hrvatskosrpskih dijalekata nego što ih je bilo u doba njihovih formiranja, tj. više-manje izmeĊu XII i XV stoljeća. Seobe, ili kako se u našoj dijalektologiji ĉesto kaţe, metanastaziĉka kretanja, objašnjavaju i razlike u veliĉini izmeĊu pojedinih dijale-

¹⁰ Slovaĉki oblici *co, ĉo, Ńo* samo su razliĉiti fonetski refleksi istoga polaznog oblika zastupanoga u svim zapadnoslavenskim dijalektima (izuzev samo gornjolужиĉke). Sliĉan je sluĉaj i s konkretnim oblicima u nekim drugim slavenskim jezicima (*ĉto/Ńto, Ńto/Ńĉo/Ńo*, i sl.), a i u nas ima takvih oblika, samo što polaze od triju raznih polaznih formi, npr. *ĉa* i *ca*, *ĉe* i *ce*, ili *kaj* i *ke*, ili *Ńto, Ńta* i *Ńo* (pri ĉem je odnos izmeĊu *Ńto* i *Ńta* mnogo sloţeniji nego što se to ĉini na prvi pogled).

¹¹ U tim momentima opširnije govorim u radu »Mjesto hrvatskosrpskoga jezika u slavenskoj jeziĉnoj porodici«, *Radovi ANU BiH*, XXXV/1969, Odjeljenje društvenih nauka knj. 12, str. 129—145 (proširena engleska verzija u tisku). Osim dubokih starih genetskih diskriminacija i širokih suvremenih strukturnih raspona u tom se radu obraĊuju i neke izvanredne hs. dijalekatske specifiĉnosti vezane uz supstrate.

kata, jer su se neki od njih nerazmjerno mogli proširiti ne samo na račun onih iščezlih nego i potiskujući susjedne (otud npr. istočnohercegovački tupi klin prema zetskom dijalektu) ili smanjujući udaljenije naseljavanjem na dio njihova terena. Time se ujedno objašnjavaju neobične forme ploha na dijalekatskoj karti i njihova rascjepkanost i nepovezanost.

Najzanimljivije je istraživati posljedice migracija na fizionomiju današnjih dijalekata i na međusobne odnose danas susjednih dijalekatskih tipova. Kako je već spomenuto, sva tri novoštokavska dijalekta, tj. zapadni bosanskohercegovački, istočnohercegovački i šumadijsko-vojvođanski, izuzmemo li njihove manje dijelove konzervativnijeg i periferijskog karaktera,¹² i izuzmemo li razliku u refleksu jata, imaju danas prilično ujednačenu supstanciju i strukturu: fonemski i prozodijski inventar i distribucija, gramatičke kategorije i sredstva za njihovo izražavanje, sintaktička i tvorbeno pravila i glavni rječnički slojevi — sve je to gotovo identično, a tek podrobnija analiza otkriva u toj niveliranoj fizionomiji izolirane i rijetke ostatke prvobitnog lika, koji ne samo da udaljuju novoštokavske dijalekte jedan od drugoga nego i svaki od njih povezuju s raznim nenovoštokavskima, donekle i s neštoštokavskima.

Mnogobroine su i posljedice gubljenja dodira među dijelovima istih dijalekata i stupanja u dodir nekad udaljenih dijalekatskih tipova. Uzmimo za primjer bačke govore zapadnoga bosanskohercegovačkog dijalekta. Oni su već odavno izgubili svaki dodir s ostalim govorima istoga dijalekta i nalaze se pod jakim utjecajem drugoga novoštokavskog dijalekta, šumadijsko-vojvođanskoga. Apstrahirajući neke izrazitije specifične donesene crte, i druge koje su stečene u simbiozi s vojvođanskim govorima, bački ikavski govori (bunjevački) predstavljaju jedan prilično prosječan novoštokavski tip, ali veoma bi teško bilo odgovoriti što je u njihovoj novoštokavskoj fizionomiji zaista njihovo vlastito (bilo doneseno gotovo ili bilo rezultat tendencija ponesenih još iz staroga kraja), a što je razvijeno u zajednici s vojvođanskim govorima, pri čem još treba imati u vidu da novoštokavske crte u vojvođanskim govorima mogu biti rezultat razvojnih tendencija samoga šumadijsko-vojvođanskog dijalekta, ili rezultat »prirodnog utjecaja« susjednog istočnohercegovačkog dijalekta, ili pak rezultat asimilacije novoštokavskih dinarskih doseljenika, u većini također pripadnika istočnohercegovačkog dijalekta.¹³

¹² Molise, dio Žumberka, neki govori dubrovačkoga poddijalekta, područje Rame i gornjeg toka Vrbasa, i sl.

¹³ Novoštokavizacija šumadijsko-vojvođanskoga i zapadnog bosanskohercegovačkog dijalekta išle su inače različitim putovima, složenijima u potonjem, a i odnos prema istočnohercegovačkom dijalektu bio je različit, i to u priličnoj mjeri.

Čest je i slučaj da se nakon nestanka jednog dijalekatskog tipa nađu u susjedstvu dijalekti koji bi na prvi pogled možda i mogli biti pravi prvobitni susjedi. Tako su danas u teritorijalnom dodiru ikavski šćakavski govori Makarskog primorja i ikavski šćakavski govori jugozapadne Bosne, inače na izgled prilično slični, osobito zato što ih povezuju tako izrazite osobine kao ikavizam i šćakavizam, a ujedno su i jedni i drugi novoštokavskog tipa (naglasak, uglavnom i deklinacija). No kada analiziramo pojedinačne izoglose koje povezuju te dvije skupine govora s drugim štokavskim tipovima (šćakavski ikavci zapadne Hercegovine, govori istočne Hercegovine, dubrovački poddijalekt, istočnobosanski dijalekt) i s pojedinim čakavskim dijalektima, onda vidimo da su te izoglose, koliko god inače pokazivale osobine izolirane u sustavu tih dvaju ikavskošćakavskih tipova i bile zastupane s niskom frekvencijom u njihovoj supstanciji, ipak toliko različite da su dovoljne za zaključak kako se između zapadnobosanskog i makarskog šćakavsko-ikavskog tipa morao nekada nalaziti kakav od njih različit dijalekt. On je zaista i bio postojao i predstavljao je specifičnu kombinaciju čakavskih i zapadnohercegovačkih osobina (skupina štokavskih šćakavskoikavskih govora) s prevladavanjem štokavskih osobina. Danas se predstavnici »izgubljenoga dijalekta« nalaze samo u jugozapadnoj Istri (tip nešto »zapadnije boje«), gdje su naknadno čakavizirani,¹⁴ i u talijanskoj pokrajini Molise (tip nešto »istočnije boje«), gdje se pod utjecajem talijanskih govora, a najvjerojatnije i asimilacijom ostataka mnogo ranijih, srednjovjekovnih čakavskih kolonista, razvio jedan posve bizaran govor, možda najčudnovatije izmijenjen slavenski dijalekatski tip.¹⁵

Nakon odseljenja današnjih Moližana i jugozapadnih Istrana, spojili su se krajnji južni zapadnobosanski tip sa sjevera i makarski tip s juga. Može se čak pretpostaviti da ni njihove najizrazitije značajke, šćakavizam i ikavizam, nisu zajedničkog podrijetla: na sjeveru je ikavizam najvjerojatnije nastao monoftongizacijom diftonga *ie*, kao u valjda svim ikavskim zapadnoštokavskim dijalektima, a na jugu, u Makarskom primorju, moguć je i izravan prijelaz *e > i*, kao u južnoćakavskom dijalektu. Ni makarski i zapadno-

¹⁴ Imali su još na starim staništima čakavskih osobina bitno više nego preci Moližana pa su i po tom bili »zapadnije boje«. Inače je sama geneza tih tipova već u biokovskom kraju prilično iznimnoga karaktera, vezana uz kretanja starija od velikih migracija.

¹⁵ Npr. u sintagmi *na mblik bil* (»jedno bijelo mlijeko«) vidimo talijanski model smještaja atributa, upotrebe člana i likvidacije neutruma (: *un latte bianco*). Fonetika je južnoitalijsko-sjeveroafričkog tipa, tj. slavenski bezvučni (redundantno *fortes*) prešli su u *lenes* (redundantno obično bezvučni), a slavenski zvučni (redundantno *lenes*) prešli su u emfatične (redundantno redovno zvučni), što jako otežava apercepciju.

bosanski čakavizam nisu organski izravno vezani, nego predstavljaju nezavisne izoglose što makarski tip vežu s istokom južnočakavskog dijalekta, a zapadnobosanski tip sa zapadom južnočakavskog dijalekta, sa srednjočakavskim dijalektom, s kajkavskim dijalektima i sa slavonskim zapadnoštokavskim dijalektom, dok se između ta dva tipa nalazio nekada štakavski klin, produžetak zapadne Hercegovine, koji ih je bio potpuno ili bar djelomično odvajao.¹⁶

Vidimo dakle da su migracije bitno poremetile ne samo odnose među pojedinim dijalektima nego i odnose između skupina dijalekata, ili da se umjesto dvočlanim poslužim jednostavnijim terminom, između narječja.¹⁷ Današnji hrvatskosrpski dijalekti oblikovani su, kako je već rečeno, po svojim osnovnim osobinama (izuzev same kasnije promjene izazvane migracijama, i izuzev, naravno, i mlade inovacije), u razdoblju između XII i XV stoljeća, koje doba možemo smatrati drugim periodom u razvitku hrvatskosrpskih dijalekata i samoga hrvatskosrpskog jezika. Iz prehistorije hrvatskosrpskog jezika, dakle iz doba prije raspada južnoslavenskog zapada na dvije razvojne zajednice, tj. slovenski i hrvatskosrpski jezik, naslijedili smo pet teritorijalnih jedinica na terenu hrvatskosrpskog jezika: kajkavsku, čakavsku, zapadnoštokavsku, istočnoštokavsku i prototorlačku.¹⁸ Prije migracija nakon turske invazije granice tih pet jedinica tekle su otprilike ovako: kajkavsko-zapadnoštokavska granica išla je od ušća Une u Savu (današnji Jasenovac) u pravom kutu na Dravu (negdje kod današnje Virovitice), kajkavsko-čakavska granica nešto ispod Kupe,¹⁹ čakavsko-zapadnoštokavska nešto istočno od Une, zatim bilom Dinare i onda nešto istočno od Cetine na more, pa obalom (tj. kopno zapadnoštokavsko, otoci čakavski) do blizine Pelješca, gdje naglo zakreće na jug i siječe Pelješac, ostavljajući zapadni Pelješac, Korčulu i Lastovo u čakavštini, a Mljet i istočni Pelješac u zapadnoj štokavštini. Zapadnoštokavsko-

¹⁶ Podrobnije u radu «O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije» (u tisku).

¹⁷ Termin «nar(j)ečje» upotrebljava se u novije doba u hrvatskosrpskoj dijalektologiji kao sinonim dvočlanom terminu «skupina (ili »grupa«) dijalekata». Usp. npr. moje radove u op. 4, također i knjigu Pavla Ivića *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, N. Sad 1956, i dr. To je u skladu s terminologijom drugih slavenskih jezika.

¹⁸ Termin «prototorlački» upotrebljen zato što naziv »torlački« pristaje već balkaniziranom obliku toga narječja.

¹⁹ I najvjerojatnije ispod Save od ušća Kupe do ušća Une (v. op. 28. i 29). Inače, doline manjih rijeka dijalektološki se kao cjeline redovno pridružuju tipu koji se prostire na neplaninskoj strani. Samo najveće rijeke mogu funkcionirati kao dijalekatske međe, a ako tako služi koja manja ili srednja rijeka, radi se ili o dugotrajnoj političkoj granici ili su obale sekundarno naseljene.

-istočnoštokavska granica tekla je Dunavom i onda istim pravcem prema ušću Drine, zatim nešto zapadno od te rijeke, čineći negdje kod današnje Foče nagao zaokret na zapad, onda istočno od Neretve do blizine mora, onda opet zaokret za istok po planinskim bîlima, odjeljujući Dubrovačko primorje od zaleđa (od kasnijega Huma) i izbijajući na more u blizini bokokotorskoga zaljeva. I konačno, istočnoštokavsko-prototorlačka granica išla je vjerojatno sličnim lukom kojim i danas siječe Kosovo²⁰ i izbija na spoj dviju Morava kod današnjeg Stalaća, ali od te je točke tekla više-manje ravno na okuku Dunava kod današnjeg Donjega Milanovca, dakle drugačije nego što teče sadanja granica.

Spomenutih pet jedinica postojalo je i prije formiranja hrvatskosrpskoga jezika, kada su one, zajedno s odgovarajućim budućim slovenskim jedinicama,²¹ sačinjavale zapadnu južnoslavensku razvojnu zajednicu (ili, uvjetno, »zapadni južnoslavenski prajezik«). Svih tih pet jedinica postoje i u prvom periodu povijesti samoga hrvatskosrpskog jezika, do XII stoljeća, razdoblju relativno mirnom, »konstitutivnom«, sa sporim razvojnim tempom (starohrvatskosrpski period), kao i u drugom periodu, od XII do XV stoljeća, razdoblju burnom, s brzim tempom razvitka i s tendencijama intenzivne dijalekatske diferencijacije, u skladu s feudalnom rasparceliziranosti (srednjohrvatskosrpski period). Status tih jedinica razlikuje se u prvom i drugom periodu.²² U starohrvatskosrpskom jeziku njihova je unutarnja diferenciranost slaba (iako pojedine izoglose što ih sijeku, potječu iz znatne vremenske dubine), u srednjohrvatskosrpskom jeziku formiraju se u njihovu okviru današnji dijalekti, djelomično na temelju već postojećih starijih izoglosa, a pretežno na temelju inovacija srednjohrvatskosrpskoga perioda, kada novi dijalekti na različite načine likvidiraju relativno homogenu starohrvatskosrpsku transformaciju praslavenskog sustava, u prvom redu njezin model vokalizma.

Treći, novohrvatskosrpski period, od XV stoljeća do danas, u čisto jezičnom pogledu karakteriziran je sporim razvojnim tempom i slabom diferencijacijom, poput starohrvatskosrpskoga (za razliku od burnoga prethrvatskosrpskoga i srednjohrvatskosrpskoga). Diferencijacija je slaba i obično posve lokalna, malo je novih pro-

²⁰ S time da je počinjala već u tada slavenskim dolinama današnje Albanije, možda čak već od mora.

²¹ Na slovenskom području, tada mnogo većem nego danas, bile su 3 analogne jedinice (no moguće bi bilo braniti koncepciju i o njih 2 ili 4).

²² Svoje shvaćanje periodizacije iznio sam u radu spomenutom u op. 4 d i u raspravi »Vuk i novoštokavska folklorna Koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)«, *Slavia* (Prah), XXIV/1965, seš. 1, str. 1—27 (kompletna verzija u mojoj knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, MII, 1970, str. 85—118).

mjena i gotovo sve važnije promjene zapravo su završavanje procesa započelih u drugom razdoblju, ili bar tendencijā iz drugoga razdoblja, ili njihovo širenje na nove terene. No ako u trećem razdoblju i nema pravih promjena u samim našim dijalektima, događaju se kolosalne promjene s nosiocima tih dijalekata, tj. migracije pučanstva. Vidjeli smo kakve su bile posljedice seoba za naše dijalekte, a slične su perturbacije izmijenile i odnose između kajkavskog, čakavskog, zapadnoštokavskog, istočnoštokavskog i torlačkog narječja.²³

U prvom redu, nakon migracija ne možemo više govoriti o zapadnoj i istočnoj štokavštini kao o dvjema skupinama dijalekata — već opisani procesi u tolikoj su mjeri poremetili odnose i raspored, izgadili stare razlike i stvorili nove i sl., u tolikoj su dakle mjeri izmijenili situaciju da danas više ne možemo govoriti o samostalnoj zapadnoj štokavštini, nego samo o boljem ili slabijem čuvanju nekadanjih zapadnoštokavskih značajki u nekim dijalektima jedinstvene štokavske skupine dijalekata. Danas npr. istočnobosanski dijalekt ima znatno zapadniju fizionomiju nego zapadni bosanskohercegovački dijalekt, sva tri novoštokavska dijalekta danas su međusobno mnogo sličnija²⁴ nego pojedini od njih kojemu nenovoštokavskom s kojim ima zajedničko istočnoštokavsko ili zapadnoštokavsko podrijetlo, itd.²⁵

Migracije su dakle uzrok da je današnja štokavština kao nasljednik dvaju starih narječja toliko veća od ostalih triju skupina dijalekata. No to stapanje nije jedini razlog proširenosti štokavskih dijalekata, oni su se i izravno povećali na račun neštokavskih. Na primjer, nekadanji sjever torlačkog narječja zauzimaju danas govori štokavskoga kosovsko-resavskog dijalekta, kolonizirani s jugozapada. Time su reliktni oazni torlački govori u Rumunjskoj (krašovansko-svinjički dijalekt) ostali bez dodira s glavninom torlačkih dijalekata,²⁶ a torlačko-štokavska granica postala je na sjeveroistoku neprirodno oštra. bez specifičnih starijih veza, sasvim drugačije nego na jugozapadu, na kosovsko-metohijskom području. Taj oštar prijelaz nastao je zato što su u područje južno od Dunava

²³ Možemo sada uzeti termin »torlački«, jer je balkanizacija uglavnom već izvršena u II razdoblju.

²⁴ Površinski gledano, zapadni govori istočnohercegovačkog dijalekta sličniji su govorima zapadnog bosanskohercegovačkog dijalekta nego istočnim istočnohercegovačkim govorima. To je imalo određenih reperkusija i na razvoj standardnog jezika, v. poslije.

²⁵ O štokavskim nenovoštokavskim dijalektima moglo bi se i danas govoriti kao o istočnoštokavskim i zapadnoštokavskim dijalektima, ali o novoštokavštini je nemoguće raspravljati u tim kategorijama.

²⁶ Krašovansko-svinjički dijalekt, iako posjeduje većinu balkanskih crta ostalih torlačkih dijalekata, nije više zahvatila likvidacija staroga padeškog sustava. Zato taj dijalekt i danas ima originalnu staru prototorlačku deklinaciju.

između donjeg toka Timoka i gornjega i srednjeg toka Velike Morave dospjeli govori jugozapadnog tipa kosovsko-resavskog dijalekta, istisnuvši na jugu tog terena nekadanji torlački dijalekt krašovansko-svinjičkog ili sličnog tipa i istisnuvši na sjevernom dijelu govore tipa smederevsko-vršačkog poddijalekta kosovsko-resavskog dijalekta, a ta bi dva tipa bila omogućivala prirodnu torlačko-štokavsku granicu.²⁷

Promjene na štokavsko-čakavskoj i štokavsko-kajkavskoj granici bile su još mnogo znatnije i složenije nego na granici torlačkog područja. Čakavsko i kajkavsko područje znatno je smanjeno u korist štokavskih dijalekata, osobito su čakavski dijalekti izgubili mnogo terena, a u manjoj mjeri izmijenjen je i sam odnos čakavštine i kajkavštine, jer je, uz još neka manja pomicanja, nastao i miješani dijalekt donjosutlanski (ili donjosutlansko-breganski, odnosno Ivšićev donjosutlansko-žumberački), kajkaviziran dijalekt čakavskih izbjeglica.²⁸ No promjene na granicama prema štokavštini bile su mnogo veće i dalekosežnije. Stara kajkavsko-zapadnoštokavska granica u međurječju Save i Drave naseljena je s obiju strana doseljeničkim pučanstvom istočnohercegovačkog dijalekta i tako danas nema prirodnog kajkavsko-štokavskog dodira, jer jedini poznati štokavski tip što ima prirodne veze s kajkavskim dijalektima, slavonski dijalekt (posavski ikavski i ikavsko-jekavski govori, podravski ekavski govori), danas je od kajkavštine odijeljen zonom istočnohercegovačkog tipa. Između kajkavskih govora i štokavskih istočnohercegovačkih govora što danas s njima graniče, nema normalnih specifičnih izoglosa, izuzmemo li površne novije

²⁷ To pokazuje osobito sudbina jata u štokavskim i torlačkim govorima toga područja. Organski bi raspored bio (od juga prema sjeveru): 1. današnji timočko-lužnički torlački dijalekt, 2. nekadanji torlački tip sličan današnjemu krašovansko-svinjičkom dijalektu, 3. nekadanji štokavski tip oko Resave (očuvan reliktno u pehčevskoj oazi u tzv. Galipoljajkih Srba) i 4. današnji smederevsko-vršački poddijalekt kosovsko-resavskog dijalekta. Na jugoistoku je pak štokavsko-torlačka granica, uza sve poremećaje, u osnovi ipak organskoga karaktera. Usp. rad Pavla Ivića »O nekim problemima naše istoriske dijalektologije«, *Južnoslovenski filolog*, XXI 1955—56, str. 97—129, i moj rad »O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata«, *Filologija*, IV/1963, str. 45—55.

²⁸ Ivšićev se naziv ne može prihvatiti, jer su istraživanja P. Skoka pokazala da žumberački čakavci nisu jače kajkavizirani te ne pripadaju ovamo (i M. Hrašte oslavlja Žumberak u čakavštini, v. kartu u HDZ I). Što se tiče samoga donjosutlanskog dijalekta, njegova čakavska baza predstavlja uglavnom govore s nekadanjega međurječja Kupe i Une, dakle najsjeverniji ikavsko-ekavski tip, koji je i prvobitno morao biti od svih čakavskih tipova najbliži kajkavštini, ali u toj su se izbjegličkoj čakavskoj osnovi našle i struje ikavskih pridošlica iz znatno južnijih čakavskih krajeva.

međusobne utjecaje i izolirane i rijetke supstratne kajkavske pojave u nekim govorima istočnohercegovačkog dijalekta smještenima zapadno od stare slavonske granice.

Na pitanje da li su se stari zapadnoštokavski govori južno od Save ikada nalazili u izravnom dodiru s kajkavštinom, danas uopće nije moguće odgovoriti — potpuno nam je nepoznato kakav se govorni tip nalazio u trokutu južno od Save iznad donjega toka Une, do njezina ušća, a kako je tu negdje morala biti prvobitna kajkavsko-čakavsko-zapadnoštokavska tromeda, taj je trokut mogao pripadati bilo kojemu od tra tri narječja. O krajnjem sjeverozapadnom zapadnoštokavskom dijalektu ispod Save, prelazio on donji tok Une ili ne, ne znamo na žalost ništa, a vrlo nam je malo poznato i o fizionomiji njegova zapadnog susjeda, najsjevernijega čakavskog dijalekta, rasprostranjenoga na području južnih pritoka Kupe i bar donekle Save istočno od ušća Kupe.²⁹ Prema tome, iako se tu radi o jednoj od najzanimljivijih zona predmigracione slike hrvatskosrpskog jezičnog područja,³⁰ danas ju je još nemoguće rekonstruirati. U svakom slučaju, između kajkavštine i glavnine zapadne štokavštine morao se protezati jedan pojas kojemu bi dijelovi bili: 1. današnji slavonski podravski ekavski tip, 2. nekadanji najzapadniji slavonski posavski tip (ostatak najvjerojatnije čuveni govori Siča i Magića Male), 3. eventualno najsjeverozapadniji bosanski tip, 4. nekadanji sjeverniji govori srednjočakavskoga (ikavsko-ekavskoga) dijalekta, 5. sjeveročakavski (ekavski čakavski) dijalekt. Prozodijske odnose na zapadu hrvatskosrpskog jezika nemoguće je razumjeti ako ne pretpostavimo takav jedan pojas.³¹

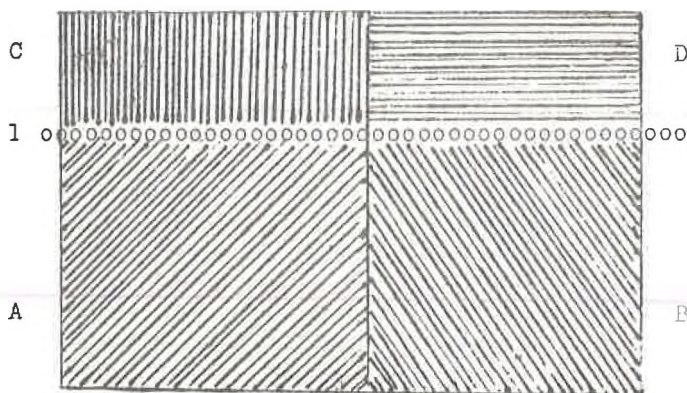
Posljedice migracija bile su ipak najdalekosežnije za štokavsko-čakavske odnose, ne samo u tome što je područje čakavštine najdrastičnije smanjeno tako da je izgubilo oblik trokuta i postalo više-manje uskom i dugačkom trakom. Naime, ne samo da su pomaci na štokavsko-kajkavskoj granici bili kudikamo manji nego je i međusobno utjecanje štokavskih i kajkavskih dijalekata bilo nerazmjerno manje i slabije. Shematiziramo li tip čakavsko-štokavskih predmigracionih odnosa (ne dakle kakav konkretan teren), do-

²⁹ Taj dijalekt (možda i poddijalekt današnjega srednjočakavskog, dakle ikavsko-ekavskog dijalekta) slabo predstavljaju današnji čakavci u Pokuplju i Žumberku, izvignuti jakim kajkavskim ili štokavskim utjecajima i izmiješani s čakavskim doseljenicima s juga. Za rekonstrukciju nekadanjeg čakavskog pokupskog tipa važni su osobito govori u Gradišću i susjedstvu.

³⁰ O problemima predmigracionog mozaika v. moj i Ivićev rad iz op. 27, također moj rad »O jednom problemu naše historijske dijalektologije. Stara ikavsko-ijekavska granica«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* (N. Sad), IV—V/1961—62, str. 51—57.

³¹ Mislim prije svega na općehrvatskosrpski akut kao rezultat duženja ispred sonantske skupine.

bit ćemo sliku predstavljenu pojednostavljeno na skici I, tj. pojednostavljeno u tom smislu što se zanemaruju izoglose koje organski «sijeku granice». Potiskivanjem čakavskih govora iz zaleđa primorja na samu obalu dobili smo štokavske govore s jačim ili slabijim čakavskim supstratom, a infiltracijom štokavaca na slijedeći čakavski pojas dobiveni su čakavski tipovi podvrgnuti jačoj ili slabijoj štokavizaciji. Prije migracija stanje dakle odgovara ovoj slici:

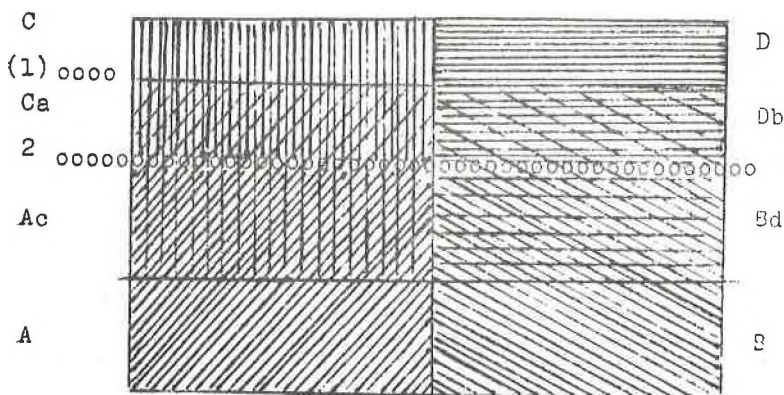
Skica I

- 1 stara štokavsko-čakavska granica
- A, B čakavski dijalekti
- C, D štokavski dijalekti

Nakon migracija dobivamo stanje koje skica II samo vrlo pojednostavljeno predstavlja, zanemarujući suptilnije prijelaze i razne moguće kombinacije.

Nema sumnje da skica II predočuje neke vidove izvršenih promjena, ali stvarno je stanje još mnogo složenije. Potiskivanje čakavštine najčešće naime ne vrše oni štokavski dijalekti koji su im u predmigracionom periodu bili neposredni susjedi i s kojima su ih spajale prirodne izoglosne veze, nego novi migracioni štokavski govori što su se našli između čakavaca i njihovih nekadanjih štokavskih susjeda, zauzevši dio čakavskog terena, ili u slučaju da su se iseljavali s čakavcima i prvotni štokavci, ispunivši i tu prazninu. Drugim riječima, C i C kao i D i D na prvoj i drugoj skici

obično i nisu identični. No ako se i ne obaziremo na to, dobivamo još uvijek veoma složene odnose. Tako se npr. odnos između A i B s jedne i C i D s druge strane nije morao od stanja na skici I do stanja na skici II materijalno ništa izmijeniti, mogle su se evolucijom razlike čak i povećati, a ipak su oni postali prividno sličniji izostankom štokavskih utjecaja u prvom i izostankom čakavskog supstrata u drugom slučaju. Nasuprot tomu, prisutnost jednoga ili drugoga nesumnjivo stvara određenu posebnu sličnost novonastalih tipova Ac i Bd, odnosno Ca i Db, a ta sličnost može prividno izgledati i kao srodnost.

Skica II

2 nova štokavsko-čakavska granica

A, B »čisti« čakavski tereni

Ac, Bd čakavski tereni podvrgnuti djelomičnoj štokavizaciji

Ca, Db tereni štokavskih naseljeničkih govora, gdje se osjeća čakavski supstrat (ili adstrat)

C, D »čisti« štokavski tereni

To još, naravno, nije sve. Čakavština je sama po sebi veoma čudno strukturiran idiom. Stare izoglose sijeku je redovno poprečno, povezujući zapad jače sa slovenskim dijalektima, istok jače s nekadanjim zapadnoštokavskima, na krajnjem istoku javljaju se i veze s istočnom štokavštinom³² — iako bismo za čakavštinu, uzetu kao cjelinu, mogli reći da je najrodnija kajkavštini, samo što to

³² Podrobnije u radu spomenutome u op. 16.

upravo izneseni oblik starih izoglosa pomalo prikriva, čemu pomaže i činjenica da se kajkavski dijalekti uvijek čine na izgled srodniji slovenskima nego što u stvarnosti jesu. No mlađi razvojni procesi dijelili su čakavštinu najčešće upravo izoglosama što teku u suprotnom smjeru od starih, tj. uzdužno, tako da bez obzira na različita startna stanja otočki govori razvijaju jedan tip osobina, obalski govori sasvim različit, oni u unutrašnjosti opet jedan treći, samo donekle sličan prvomu. To se osobito opaža u vokalizmu i prozodiji.³³ Prema tome, sve da i nije bilo migracija i interferencije sa štokavskim dijalektima, spomenute neobične i originalne crte samoga čakavskog autonomnog razvitka bile bi dovoljne da izvanredno otežaju klasifikaciju čakavske skupine dijalekata.

Uz te okolnosti, migracije su osim već spomenutih imale i druge posljedice. Smanjeni teren čakavštine dobio je, kako je već rečeno, oblik trake, dugog pojasa uz Jadran. Vidjeli smo da je ta traka svojim autonomnim razvojem i opet uzdužno podijeljena na još uže pasove, a njima su slični i pasovi različitog intenziteta štokavskih utjecaja i konkretnih primjesa. Gdje god dolazi do miješanja pučanstva, dolazi i do mehaničke mješavine govora i do njezine kristalizacije, koja će onda biti u svakom naselju realizirana u drugoj kombinaciji i izoglose dobivaju ekstremno nepravilan oblik, tako da ih je praktički nemoguće sistematizirati. Kajkavski (ili točnije: kajkavizirani) donjosutlanski dijalekt tipičan je primjer, isto tako čakavski (točnije: čakavizirani) jugozapadni istarski dijalekt.³⁴ No svako miješanje pučanstva ne dovodi do intenzivne mehaničke mješavine govora, to zavisi o načinu naseljavanja, brojčanim i društvenim odnosima doseljenika i starosjedilaca, o stupnju homogenosti samih naseljenika i sl. U čakavsko-štokavskim odnosima nije tipična izrazita mehanička mješavina pa kristalizacija može dobiti i oblik koji ima relativno prirodan izgled. Zato dolazi do neobičnih pojava. Tako npr. u uzdužnim pasovima u kojima su štokavska infiltracija i utjecaji bili slabi, neće se moći nametnuti štokavska (upravo: novoštokavska) pluralna deklinacija, ali impuls je ipak dovoljno jak da razvoj pođe putem koji je tipološki analogan novoštokavskom, ali materijalno različit od njega i ne možemo ga smatrati zapravo ni čakavskim ni štokavskim. No onda dolazi do još neobičnijih posljedica. S čakavskim terena specifična ino-

³³ U obalnim govorima izostaje tzv. čakavski poludugi (˘), čuva se općeohs. akut, ne dolazi do zatvaranja i(li) diftongizacije dugih vokala, i sl. Opću sliku triju usporednih pojasa namušavaju donekle Pelješac i Istra.

³⁴ Slučajnost je da je čakavska osnovica kajkaviziranog donjosutlanskog dijalekta već bila u čakavskim omjerima relativno najvezanija uz kajkavštinu, i isto tako štokavska osnovica čakaviziranog jugozapadnog istarskog dijalekta vezana uz čakavštinu i izoglosama inače uglavnom nepoznatima u štokavštini (č̌a, tvorba kondicionala, i sl.).

vacija počinje prelaziti na susjedne štokavske, osobito one što imaju čakavski supstrat i u fonetici su zahvaćeni tzv. dalmatinizmima, tj. mlađim inovacijama što se razvijaju u jadranskim govorima najrazličitijega podrijetla.³⁵ Konačno onda imamo četiri zone: 1. najdalja od mora štokavska s novoštokavskim pluralskim padežima, 2. štokavska i 3. čakavska zona, obje sa spomenutom specifičnom inovacijom, 4. čakavska zona s čakavskom deklinacijom. I ta je slika, doduše, malo pojednostavljena, ali dobro ilustrira složenost situacije.

Vidimo dakle da razvoj ne prestaje ni po završetku kristalizacijskih procesa nakon migracija, a to omogućuje daljnja osloznjavanja dijalekatske slike. Tako npr. na šibensko-zadarskom području imamo mozaik veoma različitih dijalekata, starosjedilačkih i migracionih. Nekada je cijelo to područje bilo čakavsko, a kopno je pripadalo južnočakavskom (tj. ikavskom) dijalektu (tek preko Zrmanje počinjao je srednjočakavski, tj. ikavsko-ekavski dijalekt). Otočje je pripadalo, kao i danas, što južnočakavskom što srednjočakavskom dijalektu, s međom između Pašmana i Ugljana, također kao danas. Prvi štokavci bili su tek preko Dinare, zapadnobosanskoga, tj. ikavskočakavskog tipa. Nakon migracija našli su se na gotovo cijelom kopnu migracioni štokavski govori što zapadnohercegovačkoga (ikavskoštakavskog) što istočnohercegovačkog (ijekavskoštakavskog) tipa.³⁶ Čakavski govori, sada potpuno odvojeni od svojih nekadanjih štokavskih ikavskočakavskih susjeda, ostali su samo na najužem obalskom pojasu, a i tu su štokavci (ikavci) na nekoliko točaka ili manjih zona izbili na more.

Stvoreno je nekoliko pojasa paralelnih s obalom. Štokavski govori, bez obzira na podrijetlo, imaju to manje osobina čakavskog supstrata i adstrata što su dalje od mora. Čakavski govori uz obalu toliko su prožeti štokavskim elementima da se u pojedinim selima možemo donekle i kolebati treba li ih i dalje smatrati čakavskima. Otočki govori prvog niza uz obalu, bez obzira kojemu dijalektu pripadali, također su pod osjelnim štokavskim utjecajem, osobito oni s govorima južnočakavskog dijalekta. Tek drugi otočki niz, uspoređen s prvim i zaštićen njime, očuvao je izrazitiju čakavsku fizionomiju. No pošto se novostvorena situacija stabilizirala, počeli su se razvijati novi procesi, možda sitni, ali često karakteristični samo za taj kraj. U svim navedenim dijalektima (iako ne u govorima svih naselja, ali svakako s tendencijom daljnjeg širenja) raz-

³⁵ Zato bi tzv. dalmatinizme bolje bilo zvati adrijatizmima ($\check{c} > j$, $-m > -n$, $\check{c}C, cC > \check{S}C, sC$, i sl.). Istomu društvu pripada još čakavizam, mletački udio u leksiku, itd.

³⁶ U nekim selima osjećaju se u istočnohercegovačkom govoru primjese zetskoga dijalekta, prekrivene novoštokavskom akcentuacijom.

vija se npr. nominativ-akuzativ *mate*, veoma se rasprostrlo izostavljanje veznika *da* u sklopovima kao *neće radi, neće piva/pjeva*. Dakle, takve su osobine na tom terenu zastupane u govorima svih dijalekata, koliko god oni bili po podrijetlu heterogeni, ali nema ih u onim govorima tih dijalekata, čakavskih ili štokavskih, što se nalaze izvan spomenutog područja. Mogu se navesti i manje karakteristični primjeri, npr. analoški participi kao *ubereño, ope-reño*, što se spontano javlja i na drugim hrvatskosrpskim terenima, samo možda rjeđe, ili prijelaz *o > u* uz nazale, što je također poznato s mnogih mjesta, ali na spomenutom području ima specifičan opseg (ne samo *kuñ, unda* i sl. nego i *must, kunac, nuž, ñuki* = »valjušci«).³⁷

Nastojao sam što svestranije prikazati posljedice migracije za izgled hrvatskosrpske dijalekatske slike i za dijalekatske odnose koje ona predočuje. No iako je potrebno i dalje intenzivno proučavati tu problematiku, iako se na tom polju još mnogo može i mora otkriti, ipak je već sada jasno da je hrvatskosrpska dijalektologija bila možda i suviše jednostrano impresionirana samim fenomenom migracija. Iako su čitavi dijalekti nestali i granice se drastično pomicale, ipak je od predmigracionog mozaika ostalo na životu više nego su naši stariji dijalektolozi mislili. S druge strane, složenost hrvatskosrpske dijalekatske slike nije rezultat samo migracionih procesa nego i drugih dvaju već spomenutih specifičnih hrvatskosrpskih dijalekatskih činjenica: u usporedbi sa slavenskim prosjekom izvanredna predjezična (tj. prethrvatskosrpska) starost nekih izoglosa što sijeku naš teren, i drugo, sudjelovanje jedne skupine dijalekata, torlačke, u balkanskom jezičnom savezu, što je netipično, jer dijalekti ostalih jezika redovno ili sudjeluju svi u takvim savezima, ili ne sudjeluje nijedan. Možemo dakle reći da su u hrvatskosrpskoj dijalektologiji donekle zanemarena ta dva aspekta u korist proučavanja migracija, ali ponavljam, ni one nisu ni izdaleka dovoljno proučene.

S druge strane, sva tri specifična momenta hrvatskosrpske dijalektologije zapravo su tako impresionantna i očigledna da je možda i razumljivo kako se nije uviđala potreba njihova dubljeg proučavanja, traženja njihove unutarnje prirode. Ona su sva tri tako očito bila bitno odlučna za zaista izuzetnu dijalekatsku sliku hrvatskosrpskog jezičnog područja — da je pristup njima mogao ostati nekako suviše materijalno jednostran, mehanički jednodimenzionalan. Tako je balkanska jezična liga zaista najizgrađeniji i najtipičniji jezični savez, naprosto klasičan primjer tog fenomena, ali nije jedini jezični savez, postoje i drugi, iako mnogo manje

³⁷ Isto vrijedi i za specifične zajedničke rječničke crte, npr. *cik(o)* »tik uz«, *pren* »malo prije«, »upravo«, »tek što«, i sl.

definirani, a hrvatskosrpski su dijalekti i u tom pogledu izuzetno raznoliki u evropskim mjerilima: do njih dopiru elementi mediteranskog, alpskog i panonskog jezičnog saveza, a ni utjecaj balkanskoga ne zaustavlja se na torlačko-štokavskoj granici. Jedinstvena starost nekih hrvatskosrpskih dijalekatskih izoglosa privlačila je pak pažnju prvenstveno s aspekta genetskih odnosa kajkavskog narječja sa slovenskim narječjima i njihovim dijalektima, odnosno torlačkog narječja s makedonskim i bugarskima,⁹⁸ odnosno genetskih odnosa među samim hrvatskosrpskim narječjima. Konkretno: raspravljalo se koliko su kajkavski dijalekti slovenski i koliko hrvatskosrpski, a zapostavljalo se pitanje što je to zapravo kajkavsko u njima samima i što je zapravo hrvatskosrpsko u dijalektima svih hrvatskosrpskih narječja. Nije se dovoljno pazilo na princip »svaki prema svakomu«, ali još se više zanemarivao princip »svi prema svima«, inače bi se već jasnije uvidjela neka unutarinja organizacija naše dijalekatske cjeline, neka njezina dinamička konvergencija na području obiju Hercegovina i Dubrovačkog i Makarskog primorja, koja se konvergencija možda romantičarski i naslućivala, ali nikada se nije znanstveno proučavala.⁹⁹ I na koncu, sama migraciona kretanja nisu pokretala mase kojima su dijalekti bili umrtvljeni. Seobe su koincidirale s novoštokavskim razvojem, na primjer, i zato ne treba samo misliti o tome što je bilo prije migracija, statički, nego i kako bi se dijalekti organski razvijali nakon tog predmigracionog stanja da do seoba nije došlo, pa onda treba tražiti rezultatnu što se stvarno realizirala: koje su tendencije migraciona kretanja potpomagala, koje su izmijenila, koje usporila i koje spriječila.

Tako npr. seobe ne mogu biti jedini »krivac« za sudbinu stare zapadne štokavštine. Ona je bila, u prvom redu, znatno heterogenija nego ostale četiri strane jedinice, toliko da ju je najčešće bilo lakše negativno nego pozitivno okarakterizirati. Dalje, iako je na startnoj poziciji hrvatskosrpskog razvoja zapadna štokavština zaista bila bliža čakavštini i kajkavštini nego istočnoj štokavštini, a istočna štokavština u još većoj mjeri bliža prototorlačkom nego zapadnoštokavskom tipu, u što je sve teško sumnjati, istina je isto tako da je kasniji razvoj još mnogo prije migracija išao u pravcu približavanja obiju štokavština i udaljavanja obiju od »perifernih« narječja, osobito od kajkavskog i (proto)torlačkoga. Sudbina refleksa praslavenskog *q* bila je tu možda najodlučnija. U starohrvat-

⁹⁸ Posebna se pažnja posvećivala i problemu ima li južnoslavenskih govora kojima osnovica pripada drugomu jeziku, a ne onomu u okviru kojega se sada nalaze. Ni u balkanističkim istraživanjima nisu uvijek jasno razlikovane različite kategorije činjenica.

⁹⁹ V. rad spomenut u op. 16 (tamo je dana i skica tog terena u rekonstrukciji predmigracionog stanja).

skosrpskom periodu, ili bar u njegovoj prvoj fazi, jedna je od najvažnijih izoglosa upravo granica između zadržavanja mjesta za refleks praslavenskoga $\bar{q}$ kao poseban fonem u obliku $\bar{q}$, paralelan fonemu $\bar{e}$ (refleks psl. $\bar{e}$), i gubljenja tog mjesta u vokalskom trokutu izravnim prijelazom $\bar{q} > u$, a ta se izoglosa podudarala sa zapadnoštokavsko-istočnoštokavskom granicom. Tada je još moglo doći do trećega južnoslavenskog cijepanja dijalekatskih kontinuumâ na posebne jezike kao nezavisne razvojne zajednice. Ali prijelaz $\bar{q} > u$ ranije i dosljedno u zapadnoj štokavštini i kasnije i manje dosljedno u čakavštini (bez krajnjeg zapada!) izravnao je jednu od najvažnijih razlika između obiju štokavština i stvorio važnu razliku između zapadne štokavštine i kajkavštine,⁴⁰ a nakon balkanizacije prototorlačkog područja stara podudaranja između istočne štokavštine i torlačkog narječja nisu više mnogo značila.⁴¹ Migracije su dakle »suradivale« s razvojnim tendencijama. No sva su ta pitanja vrlo slabo proučena.

Osobito je važno da se, kao što sam već rekao, pažljivo prouče pravi odnosi migracionih kretanja i tzv. novoštokavskog razvoja, naročito u vezi s dinamikom spomenutog centra konvergencije, oko kojega se nalazi krug čakavskih,⁴² zapadnoštokavskih i istočnoštokavskih tipova s najmanjom međusobnom supstancijalnom i strukturnom udaljenosti — slika sasvim drugačija od odnosâ na sjeveru⁴³

⁴⁰ Tu je ujedno impuls za različite sudbine starohrvatskosrpskoga $\bar{l}$ i $\bar{e}$ u kajkavštini i zapadnoj štokavštini tj. kajkavsko $\bar{q}$ ($< \bar{q}$), pošto je preživjelo kritičnu točku, ojačava se novim $\bar{q}$ od $\bar{l}$, i isto tako kajkavsko $\bar{e}$ ($< \bar{e}$) biva poduprto od novoga $\bar{e}$ ($< \bar{e}$). U najvećem dijelu zapadnoštokavskih govora imat ćemo pak paralelan diftonški razvoj i $\bar{l}$ i $\bar{e}$ (v. također rad iz op. 16).

⁴¹ Zapadnoštokavski i istočnoštokavski konačni rezultati bili su isti, iako su dobiveni različitim putovima, pa je time zatamnjena genetska veza zapadne štokavštine s kajkavštinom i primarna suprotnost s istočnom štokavštinom. Diftongizacija $\bar{e}$ u najvećem dijelu zapadne štokavštine i na cijelom jugozapadu istočne štokavštine još je više pojačala konvergenciju obiju štokavština, također i bar privremena diftongizacija $\bar{l} > \bar{u}$ u zapadnoštokavskim i istočnoštokavskim govorima centralne zone hs. jezičnog područja, s kasnijim gotovo potpunim prijelazom u $\bar{u}$, što je već otprilike izravno bilo dobiveno na istoku istočne štokavštine. S druge strane, različiti torlački putovi $\bar{l}$, svi više ili manje drugačiji nego u istočnoj štokavštini, pojačavaju raskid starih istočnoštokavsko-torlačkih veza. Drugim riječima, razvojne tendencije vokalske strukture približavale su oba štokavska tipa i udaljavale ih od obiju periferija.

⁴² U razvitku jata čakavsko Lastovo ulazi u istu diftonšku zonu s velikom većinom zapadnoštokavskih govora i s jugozapadnim istočnoštokavskim govorima, pokazujući još jedan specifičan paralelizam razvitka starohs. $\bar{l}$ i $\bar{e}$. V. opet rad iz op. 16.

⁴³ I u Panoniji ima veza, pojedine čak idu od sjeverne kajkavštine preko slavonskih zapadnoštokavskih govora sve do istočnoštokavskog sjevera. No te su veze slabije, isključivo horizontalne, bez ekspanzije na jug (tj. svaki tip ima posebne vlastite veze na jugu).

— ali koji je centar ujedno i izvor novoštokavskih iradijacija, a dobrim dijelom i ljudski rezervoar za migraciona kretanja.

Ne pripadam onima koji izravno povezuju dijalektološka i komparativnohistorijska istraživanja s problematikom standardnog jezika, ali jasno je da je u toj problematici pitanje dijalekatske osnovice neobično važno. U našem slučaju treba u tom kontekstu proučavati i problem novoštokavske folklorne koine,⁴⁴ njezina nastanka, života, razvoja, fizionomije i funkcijā. Nije slučaj otkuda potječu Andrija Kačić-Miošić i Vuk Stefanović Karadžić. Od prvoga, i njegova slavenskog pandana Reljkovića, potječe zapravo standardni jezik u Hrvata (uglavnom ipak bez kajkavaca), dakle od sredine 18. stoljeća, u istom smislu u kojem možemo govoriti o funkciji Dantea, Husa, Luthera, Trubara itd. za Talijane, Čehe, Nijemce, Slovence, razumije se, *mutatis mutandis*, a tridesete i četrdesete godine prošloga stoljeća bile su za Hrvate mnogo manje bitne. Od drugoga, Vuka Karadžića, i nesumnjivo na drugi način, potječe standardni jezik kod Srba. U oba je slučaja dijalekatski materijal više-manje isti, ali oba procesa nastaju svaki u svoje doba, svaki prema svojim zakonima, i razvijaju se tako, a ne po ikakvoj ili ičijoj romantičnoj volji i odluci.⁴⁵ No to je sve već posve druga tema.

*

Komentar uz karte. Mnoge postavke iz ovoga rada zahtijevaju vizuelno predočavanje podataka. Zato na koncu prilažem sedam dijalektoloških karata, koje treba da ilustriraju pojedine tvrdnje, da olakšaju orijentaciju i da pomognu razumijevanju stanovitih

⁴⁴ V. rad spomenut u op. 22.

⁴⁵ O specifičnim problemima geneza hs. standardnog jezika u Hrvata i Srba pisao sam u nizu radova. U¹ one spomenute u op. 11, 16 i 22 navodim još: a. »Vuk i naš standardni jezik«, *Mogućnosti* (Split), XI/1964, br. 9, str. 910—917, b. »Srpskohrvatski standardni jezik i Vuk Stefanović Karadžić«, *Anali Filološkog fakulteta* (Beograd), V/1965 (1966), str. 27—34, c. »O usklađivanju periodizacija«, *Telegram*, IX/1968, 9. kolovoza, br. 432. d. »Dva priloga proučavanju Petra Zoranića: 1. O 'Plaminama' kao izvoru za jezična istraživanja«, *Zadarska revija*, VIII/1959, br. 1, str. 70—81, e. »Djelo Petra Zoranića u razvitku jezika hrvatske književnosti«, *ibidem*, XVIII/1969, br. 5, str. 477—494, f. »Slavjanske standardne jezike i sravnitel'nyj metod«, *Voprosy jazykoznanija* (Moskva), XVI/1967, br. 1, str. 3—33 (pod naslovom »Slavenski standardni jezici i usporedna slavistika« tiskana potpunom verzijom u već spomenutoj knjizi *Standardni jezik*, str. 9—62), g. »Tipovi dvojnih i višestrukih odnosa među slavenskim standardnim jezicima«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* (Zagreb), X/1968, str. 41—53 (referat na VI međ. kongresu slavista, Prag 1968. — upotpunjena verzija u knj. *Standardni jezik*, str. 63—83), h. »Jezično značenje hrvatskoga narodnog preponoda«, *Kolo* (Zagreb), IV(CXXIV)/1966, br. 8—9—10, str. 249—253 (upotpunjena verzija u knj. *Standardni jezik*, str. 190—125), i. *Common and Particular Characteristics of Formation and Development of Standard Languages in South East*

razmatranja u ovome radu. Karte se zasnivaju na ukupnoj postojećoj literaturi⁴⁰ i na mojim vlastitim istraživanjima ili provjerenjima.

Sve karte, izuzev prvu i posljednju, predočuju ukupno područje pojedinoga dijalekatskoga tipa, bez obzira na to da li se određeni govori nalaze u okviru kompaktnoga hrvatskosrpskog jezičnog područja ili su zaokruženi inojezičnim govorima. Od govora izvan područja SR Hrvatske, SR BiH, SR Crne Gore i SR Srbije jedni predstavljaju prirodan kontinuitet našega kompaktnog jezičnog prostora (radilo se o starosjedilačkim ili, što je češće, naseljeničkim govorima), drugi su pak izolirane jezične oaze. Na do sada postojećim dijalektološkim kartama nije bilo uobičajeno da se udaljene oaze predočuju na istoj plosi s kompaktnim područjem pojedinoga narječja ili cijeloga hrvatskosrpskog dijasistema, ali u ovome je radu bilo potrebno postupiti upravo tako, uza sav rizik da veliki tereni ostanu rasipnički neiskorišteni na karti. No u nadoknadu za to dobiva se ne samo mogućnost da se na jednom mjestu uoče pravi prostorni odnosi pojedinih oaza prema cjelinama kojima pripadaju — što već i samo donosi osjetne izmjene ustaljenih predodžbi — nego se pruža i prilika da se sagledaju prostorni odnosi pojedinih dijalekatskih područja s terenima prekrivenima drugim dijalekatskim tipom, ali povezanim s njima specifičnim izoglosama. Pri analizi svih karata treba, naravno, imati uvijek u vidu i to da plohe znače samo da je na određenom terenu u bilo kojoj mjeri zastupan predstavljeni hrvatskosrpski dijalekatski tip, što nipošto ne mora značiti da osim pučanstva što govori tim dijalektom nema i drugih stanovnika s kojim drugim slavenskim ili

Europe, Athenai 1970, str. 1—2, j. «Čakavština u hrvatskoj književnoj i jezičnoj prošlosti i današnjici», u tisku u Zborniku I sabora čakavskog pjesništva (1969), k. «O početku hrvatskoga jezičnog standarda», *Kritika* (Zagreb), III/1970, knj. III, br. 10, str. 21—42 (prebiskano u knj. *Standardni jezik*, str. 127—158, engleska verzija pod naslovom *The Beginnings of the Croatian Language Standard* u tisku u nakladi instituta Center for Documentation and Communication Research, Case Western Reserve University, Cleveland, USA), I. *Rječnik jezika ili jezik rječnika, Varijacije na temu varijanata*, Zagreb 1969. Posebno izdanje *Kritike*, knj. 2, 93 str.

⁴⁰ Posebno spominjem radove sintetskoga karaktera koji i sami uključuju rezultate mnogobrojnih prethodnika, i to za suvremene dijalekte čakavskog narječja rad Stjepana Ivšića «Jezik Hrvata kajkavaca», *Ljetopis JAZU*, XLVIII/1936, str. 47—88, za suvremene dijalekte štokavskog i torlačkog narječja radove Pavla Ivića *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1950, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*, S-Gravenhage, Mouton & Co, 1958, «Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezične oblasti», *Zbornik za filologiju i lingvistiku* (N. Sad), IV—V/1961—62, str. 117—130, za razne govore u Gradšću rad Gerharda Neweklowskoga «Die kroatischen Mundarten im Burgenland», *Wiener slavistisches Jahrbuch*, XV/1969, str. 94—115.

neslavenskim jezikom — oni dapače mogu biti i u većini, čak i znatnoj, kao što je to najčešće izvan područja spomenutih četiriju socijalističkih republika jugoslavenske zajednice, ali gdjekad i na samom tom području (veći dio AP Kosova, dijelovi AP Vojvodine, itd.).

Pojedine od mojih sedam priloženih karata objavljene su već u drugim publikacijama,⁴⁷ doduše u nešto drugačijim verzijama (prvenstveno bez udaljenijih oaza), samo se druga karta objelodanjuje ovdje prvi put. U opisu pojedinačnih karata donose se nazivi dijalekata, ne samo oni što su upotrebljeni ovdje u odgovarajućim legendama nego i razni drugi što se javljaju u dijalektološkoj literaturi, osobito starijoj. To je učinjeno zato da bi se uklonile eventualne krive indentifikacije i omogućile točne u slučaju kada tko poznaje samo koji drugi naziv.

1. Karta predmigracionog rasporeda hrvatskosrpskih narječja prikazuje osnovne hrvatskosrpske dijalekatske jedinice, koje po svojem podrijetlu potječu još iz pret-hrvatskosrpskoga doba, a djelomično odražavaju i još starije izoglose praslavenske ili bar predbalkanske dijalekatske diferencijacije. U okviru tih pet jedinica razvili su se, uglavnom između XII i XV st., svi današnji hrvatskosrpski dijalekti, ali njihov je raspored bitno poremećen u velikim seobama nakon turske invazije (djelomično i u nekim većim kretanjima u nešto ranije doba), a neki su dijalekti jednostavno izumrli u tijeku tih migracija, ili su bitno izmijenili svoj prvobitni karakter.

2. Karta današnjega rasporeda hrvatskosrpskih narječja prikazuje sinkrone prostorne odnose između suvremenih hrvatskosrpskih dijalekatskih skupina.

3. Karta kajkavskih narječja prikazuje raspored današnjih kajkavskih dijalekata, uključujući i govorne oaze izvan kompaktnoga kajkavskog područja (govori u srpskom i rumunjskom Banatu i u mađarskom dijelu Gradišća.⁴⁸ Suvremena kajkavština obuhvaća sljedeće dijalekte: 1. zagorsko-međimurski (ili sjeverozapadni kajkavski) dijalekt, 2. križevačko-podravski (ili sjeveroistočni kajkavski) dijalekt, 3. turopoljsko-posavski (ili jugoistoč-

⁴⁷ U radu iz op. 22 karta br. 7, u radu iz op. 4 c-e karte br. 3, 5 i 6, u radu iz op. 45 e karte br. 1, 4, 5 i 7, u radu iz op. 45 k karte br. 1, 3, 4, 5 i 7, u radu iz op. 16 karte br. 1, 4, 5 i 7.

⁴⁸ Navodni kajkavski govori u austrijskom (Weingraben) i slovačkom dijelu Gradišća (Horvatský Gróň) uvršteni su po svojim znatno pretežnijim čakavskim osobinama u čakavsko narječje.

ni kajkavski) dijalekt, 4. prigorski (ili jugozapadni kajkavski) dijalekt, 5. donjosutlanski (ili donjosutlansko-breganski⁴⁹ ili ikavski kajkavski) i 6. goranski dijalekt.

4. Karta čakavskog narječja prikazuje raspored današnjih čakavskih dijalekata, tj. predočeni su ostaci čakavskih dijalekata na starim staništima (gdje također ima naseljeničkih govora, osobito u Istri) kao i područja koja su čakavci kolonizirali (Žumberak, djelomično i Pokuplje, zatim mađarska Baranja i austrijsko, mađarsko, slovačko i češko područje u Gradišću i okolici). Suvremena čakavština obuhvaća sljedeće dijalekte: 1. buzetski (ili gornjomiranski) dijalekt, 2. jugozapadni istarski (ili štokavski čakavski) dijalekt, 3. sjeveročakavski (ili ekavski čakavski) dijalekt, 4. srednjočakavski (ili ikavsko-ekavski čakavski) dijalekt, 5. južnočakavski (ili ikavski čakavski) dijalekt i 6. lastovski (ili jekavski čakavski) dijalekt.

5. Karta štokavskog narječja prikazuje raspored današnjih štokavskih dijalekata bez obzira na njihovo zapadno-štokavsko ili istočnoštokavsko podrijetlo, jer je razlika između tih dvaju starih narječja u tijeku migracija velikim dijelom zatrvana ili pak prekrivena više-manje zajedničkim inovacijama tzv. novoštokavskog razvitka, koji je bio već prije zahvatio granične dijalekte s obiju strana južnoga krila stare zapadnoštokavsko-istočnoštokavske međe. Suvremena štokavština obuhvaća sljedeće dijalekte: 1. zapadni (ili zap. bosansko-hercegovački ili vrbasko-neretljanski ili bosansko-dalmatinski ili novoštokavski ikavski ili mlađi ikavski) dijalekt, 2. slavonski (ili arhaični šćakavski) dijalekt, 3. istočnobosanski (ili ijekavski šćakavski) dijalekt, 4. istočnohercegovački (istočnohercegovačko-krajiški ili novoštokavski ijekavski ili mlađi ijekavski) dijalekt, 5. zetski (ili zetsko-lovcenski⁵⁰ ili zetsko-novopazarski ili zetsko-vasojevički ili stariji ijekavski) dijalekt, 6. šumadijsko-vojvođanski (ili kolubarsko-vojvođanski ili novoštokavski ekavski ili mlađi ekavski) dijalekt i 7. kosovsko-resavski (ili pečko-resavski ili kosovsko-velikomoravski ili stariji ekavski) dijalekt. Dijalekti pod br. 1, 4 i 6 jesu novoštokavski, ostali su nenovoštokavski, zapadnoštokavskoga (2 i 3) ili istočnoštokavskog podrijetla (5 i 7).

6. Karta torlačkog narječja prikazuje raspored današnjih torlačkih (ili prizrensko-timočkih) dijalekata. Suvremena

⁴⁹ V. op. 28 za Ivšićev naziv »donjosutlansko-žumberački« (rad spomenut u op. 46).

⁵⁰ Tradicionalni naziv »zetsko-sjenički« neprihvatljiv je jer se pokazalo da se Sjenica nalazi na terenu drugoga dijalekta, istočnohercegovačkoga.

DIJALEKATSKA SLIKA HRVATSKOSRPSKOGA JEZIČNOG PROSTORA

torlačka dijalekatska skupina obuhvaća sljedeće dijalekte: 1. prizrensko-južnomoravski, 2. svrljiško-zaplanjski, 3. timočko-lužnički i 4. krašovansko-svinjički.

7. Karta hrvatskosrpskih dijalekata s obzirom na dijalekatsku osnovicu standardnog jezika prikazuje dijalekte klasificirane prema stupnju sličnosti dijalekatskoj osnovici standardnog jezika. Novoštokavski dijalekti reorganizirani su s obzirom na specifičnu ulogu pojedinih govora u odnosu prema hrvatskoj i srpskoj varijanti standardnoga jezika, nenovoštokavski štokavski dijalekti prikazani su normalno, a dijalekti neštokavskih narječja (tj. kajkavska, čakavska i torlačka skupina dijalekata) dani su neizdiferencirano. Tri grafička pristupa (rijetke crte, guste crte i točkice) označuju tri stupnja bliskosti i sličnosti standardnomu jeziku.

Iz tehničkih razloga karte se donose u raznim omjerima.

D. BROZOVIĆ

Dalibor Brozović: ON DIALECT PICTURE OF THE SERBO-CROATIAN LANGUAGE AREA

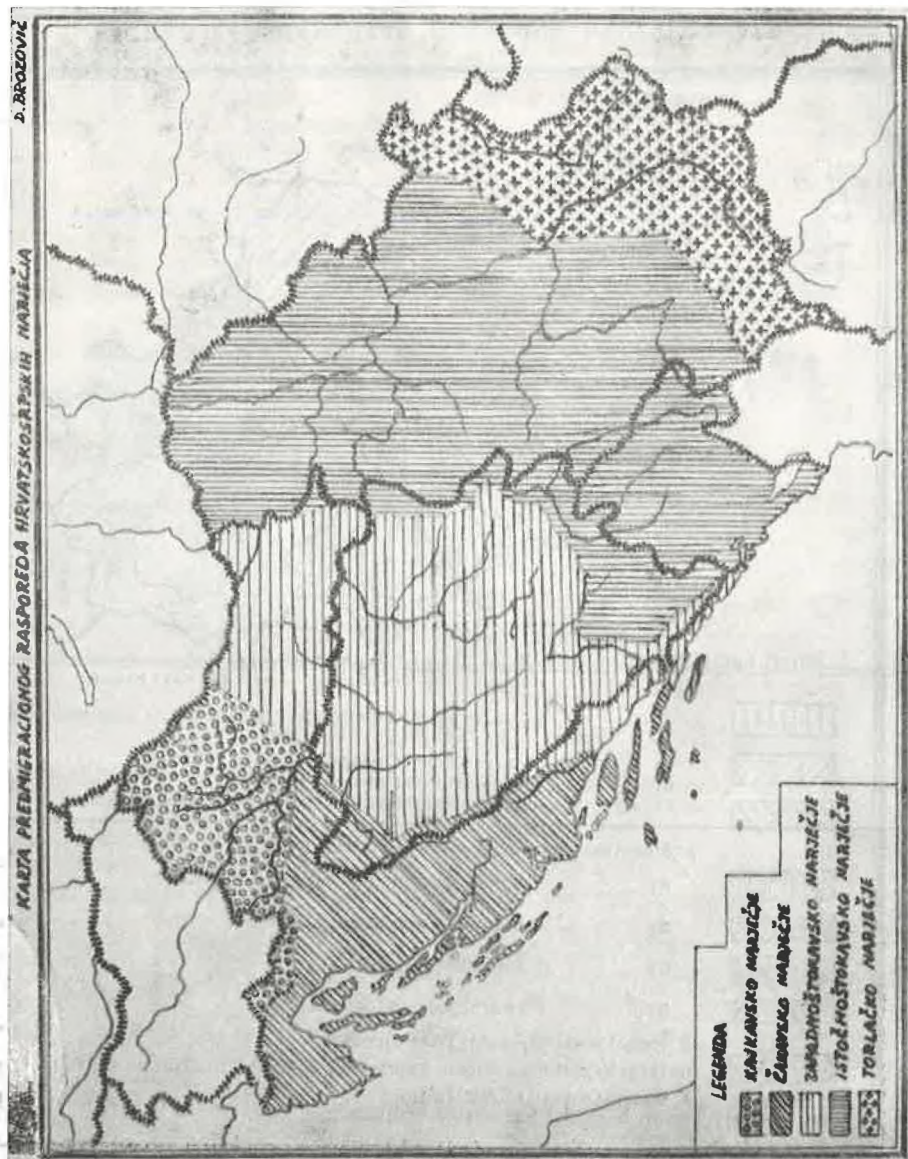
Summary

The formal peculiarities of the dialect picture of the Serbo-Croatian language area are manifested in the following features: an unexpectedly small number of regional dialects, roughly one half of the number one would expect considering the size of the territory; unusually great differences of dialect areas; irregular shapes of the respective areas in the majority of cases; finally, territorial discontinuity of areas of one and the same dialect. Internal peculiarities are even more striking: 'optimum' sharp boundaries (the so-called bundles of isoglosses) are frequent, which is not a regular feature; then we find extreme differences of subdivision into local dialect and in the degree of differentiation; and finally, the genetic and the structural differentiations are diametrically opposed.

The search for the causes of this bizarre situation reveals three peculiarities without match not only in the Slavic world but also in Europe. First, some isoglosses to the Serbo-Croatian territory rank as dialect boundaries, in contrast to the northern Slavs where they separate whole language groups, or subgroups at least; second, of the Serbo-Croatian dialect groups ('narječje') only one, the Torlak group, is a member of the Balkan league (as a rule, it is whole languages that are or are not members of leagues); and third, more than any other European language, Serbo-Croatian was subject to migrations of populace within its own territory.

Those three facts have been studied too little up to the present, and have not always been interpreted adequately. But because of their extraordinary importance, it is usually forgotten that the present-day picture stems partly from some internal trends of development within the old dialect groups themselves, while the results of migratory (and Balkan) changes have been superimposed upon, or have broken, those trends, so that they have to be discovered yet.

The total picture is very complex, and besides it throws different light upon the problem of the dialect basis of standard Serbo-Croatian and its variants.

KARTA HRVATSKOSRPSKIH DIJALEKATA S OBZIROM
NA DIJALEKATSKU OSNOVICU STANDARDNOGA JEZIKA

D. Brozović

